
İMPARATORLUKTAN ULUS-DEVLETE GEÇİŞ SÜRECİNDE OSMANLI'DA DEVLET-PIYASA İLİŞKİSİ

Orhan ÇAKMAK* Adnan Menderes Üniversitesi

1. Giriş

Aynı coğrafya üzerinde, aynı dönemde yaşayan ülkelerin bazılarının "zengin" bazılarının ise "fakir" olmasının; genelde, zenginlerin fakirler üzerinde baskın ve onların haklarını gasp etmesinin sonucu olduğu ifade edilmektedir. Kimileri ise coğrafi özelliklerin ve doğal kaynakların, zenginleşme sürecinde önemli rol oynadığını, dolayısıyla, diğer bir ifadeyle, fakirliğin bir "kader" olduğunu düşünmektedir. Ancak, fakirlik ne coğrafya, ne doğal kaynak, ne din, ne de millet ile doğrudan ilişkilidir. Zengin ülkelerin zenginleşmelerini sağlayan faktörler, aslında fakir ülkeler için bir "rehber" olma özelliği taşımaktadır. Yani, fakir olan ülkeler, bunun sebebini ararken, "acaba zengin olan ülkelerin yaptıklarından *hangilerini biz yapmadık?*" sorusuna cevap aramalıdır. Zengin ülkelerin "ortak yönü"; iktisadi örgütlenme tarzlarının aynı olmasıdır. Piyasa ekonomisinin temel ilkelerini benimsemeleri ve bu ilkeleri iktisadi alanda tatbik etmeleri, o ülke insanının "refah" seviyesini yükseltmiştir.

Ticarî faaliyetlerin sınırları aşmasıyla birlikte ticaret diyarları, birçok açıdan daha aktif bir yapıya sahip olmaya başlamış; böylece iktisadî kalkınma bakımından çok önemli bir döneme girilmiştir. Tarihsel süreçte iktisadî kalkınma, ülkelerin en önemli problemi olagelmiş ve sanayi devrimi ile birlikte bu problem, daha yaygın ve baskın olarak hissedilmiştir. İktisadî kalkınma sorununu çözebilen ve bu sayede ekonomik refaha ula-

---

* Yrd. Doç.Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İ.İ.B.F Maliye Bölümü Öğretim Üyesi.

şan ülkeler olduğu gibi, tarihsel süreçte bu sorunlarla uğraşan ve bir türlü çözüme ulaşamayan ülkeler de mevcuttur.

Ekonomik kalkınmayı başarabilen ülkelerin bunu nasıl sağladığına ve ekonomik kalkınmayı gerçekleştiremeyen ülkelerin neden başarısız olduğuna izahat aramak, iktisat ilminin geçmişten günümüze değin en önemli uğraş alanı olmuştur. Bu arayış daha başından itibaren, "serbest ticaret" ile "korumacılık" fikirleri etrafında odaklaşarak günümüze kadar, devam eden tartışmalara neden olmuştur. Kalkınma sorununun, ancak, devletin yönlendireceği "kamu politikaları" vasıtasıyla gerçekleştirebileceğini savunan "korumacı" anlayış, günümüze kadar farklı iktisat ekollerinin özünde kendini hissettirmiştir¹. Aynı şekilde, "serbest ticaret" anlayışıyla, serbest mübadele üzerine inşa edilmiş girişimcilik faaliyetleriyle iktisadî kalkınmanın gerçekleştirebileceği iddiası, bir çok iktisat ekolü tarafından savunulmuştur.

Batı toplumlarında maddi medeniyeti inşa eden, kurumsal yapının gelişmesine ve ekonomik refahın muazzam bir tarzda artmasına sebep olan *maceracı girişimcilerin* neden Osmanlı-Türk toplumunda ortaya çıkmadığı ve/veya çıktysa, neden sürdürülebilir bir yapılanmaya dönüşmediği gibi sorular, çalışmanın inceleme alanını oluşturmaktadır. Çalışmanın amacına ulaşmak için, farklı disiplinler arasında dolaşılması ve oralardan elde edilen bilgi parçacıklarının bir araya getirilerek harmanlanması gerekmektedir. Aslında iç içe geçmiş konular yumağıyla muhatap olunan çalışmada, temel eksen olarak iktisat tarihi ve iktisadî düşünce tarihi ile Osmanlı iktisat tarihi alınmıştır. Yoğun bir okuma ve araştırma gerektiren bu çalışmada varılmak istenen yer; batıdaki iktisadî kalkınmanın temel dinamiklerini tespit etmek, batının birçok alanda gelişmesini sağlayan bu temel dinamiklerin, doğu toplumlarında neden kabul görmediğini veya tasvip edilmediğini ortaya koyabilmek, özellikle bu bağlamda, İmparatorluktan ulus-devlet sürecine geçişte Osmanlı'daki devlet-piyasa ilişkisini girişimcilik açısından değerlendirebilmektir. Ancak, çalışmanın yönteminin ve kapsamının belirlenmesinde en önemli sorun, Türkçe literatürdeki iktisat tarihiyle ve Osmanlı iktisadî hayatıyla ilgili çalışmaların; yöntem ve ideolojik tercih konusundaki farklılığıydı. Bu konulardaki çalışmalar, daha çok "Wallerstein"² çizgisinde olup daha

¹ Mesela merkantilizm, karma ekonomi, devlet kapitalizmi, sosyalizm gibi.

² *Immanuel Wallerstein*, sanayi devrimi öncesindeki gelişmelerin kapitalizmin temel kurumlarını ortaya çıkardığını ve yeni bir dünya sistemi inşa ettiğini vurgulamaktadır. Wallerstein'a göre dünya sisteminin özellikleri; uluslar arası ekonomik düzen ve uluslar arası iş bölümüdür. Wallerstein, zamanla yer değiştirebilen merkez-yarıçevre ve çevrenin söz konusu olduğunu vurgulamakta ve merkezin, çevreyi sömürücü nitelikteki bir sıfır-toplamı ticarî oyun olduğunu

çok Marksist veya Neo-Marksist bir bakışa sahiptir. *Klasik Liberal* iktisadî prensipleri esas alarak Osmanlı iktisadî sisteminin değerlendiren çalışmaların sayısı çok azdır ve olanların da kapsamı çok dardır³.

Bu çalışmada Sabri Ülgener'in "Weberyen" iktisadî anlayışı bağlamında analiz yapılmıştır. Ayrıca, arşiv belgelerine dayanmayan bu çalışmada, Ülgener'in *fikrî-spekülasyon yöntemi*⁴ kullanılmış, ama yer yer örneklemelerle veya istatistiksel bilgilerle ifadeler desteklenmiştir⁵. Osmanlıdan Cumhuriyete devreden iktisadî mirasın hangi zihniyet ve iktisadî yapıyla aktarıldığı sorgulanmaktadır. Özellikle Osmanlı iktisat zihniyeti, Osmanlı esnaf ve tüccar yapısı klasik Osmanlı döneminde ve sonrasındaki gelişmelere göre incelenmeye tabi tutulmaktadır. Piyasa ekonomisinin temel kurumları olan, *mülkiyet ve fiyat sisteminin* Osmanlı iktisadî yapısında neden inkişaf etmediği tespit edilerek, bunun girişimcilik açısından ne tür sorunlar meydana getirdiği araştırılmaktadır. Mesela topraktaki mülkiyet yapısının ve lonca sistemi ile müsadere kültürünün, özel girişimciliği nasıl etkilediği ve bunun, Osmanlı'nın modernleşme süreci içerisinde nasıl bir değişime ve dönüşüme uğradığı ele alınmaktadır. Daha sonra Sened-i İttifak ile başlayan, Tanzimat ve Islahat ile devam eden modernleşme arayışlarının; bir taraftan sosyo-ekonomik yapıda batıyla uyum sağlayıp "piyasa mekanizmasını" güçlendirmeye çalışırken bir taraftan da "kamu girişimciliği" olgusunu nasıl ortaya koyduğu belirtilmektedir. XIX. yüzyılın son

iddia etmektedir. Wallerstein'a göre; sanayi devrimi, uluslararası ticaret faaliyetleri sonucunda gerçekleşmiş; bu sayede, ise varolan eşitsiz ilişkiler ve az gelişmişliğin gelişimi daha da artmıştır (Toprak 1995a:vii-viii). Daha fazla bilgi için bkz. Oktik ve Kökalan (2001:121-132).

³ Mesela, Aydın Yalçın'ın *Türkiye İktisat Tarihi* adlı çalışması, bu alanda yapılan en önemli çalışmadır. Yalçın, çalışmasının önsözünde aynı durumdan (Marksist iktisat tarihi yazınından) muzdarip olduğunu "çıkamaz sokak" benzetmesiyle belirtmektedir. Aydın Yalçın'ın bu eseri, kendi ifadesiyle, daha çok "ders kitabı" olarak hazırlanmışsa da, *tespit ve tahlilleri* bakımından önemli bir çalışmadır.

⁴ Ülgener, Weber ve Sombart'ın kendi medeniyetleri için yaptıkları "zihniyet çözümlemesini" kendi dini ve medeniyeti için yapmıştır. Zihniyet incelemesi bir toplumdaki sebep-sonuç ilişkisine dayanmaktadır. Ülgener, ne sebebin ne de sonucun "nerede başlayıp nerede bittiğini" tam olarak bilmenin mümkün olmadığı için "kronolojik" bir incelemenin yeterli olamayacağını görmüş ve meselenin sosyo-ekonomik boyutunun incelenmesinin gerekliliğini ortaya koymuştur. Kendi çalışmalarında da bu yöntemi uygulamıştır (Ülgener 1981:13-20).

⁵ Farklı disiplinlerin bilgilerinin, iktisat ve maliye bilimi temelinde ele alınabilmesi için çalışmanın bazı yerlerinde (mesela bürokrasi, piyasa başarısızlığı, girişimciliği etkileyen faktörler) kısaca ve sadece tanımlamaya yönelik bilgi verilmesi yoluna gidilmiş; ayrıca bu tür tali bilgilerin elde edilmesinde daha çok ikincil kaynaklara başvurulmuştur. Çalışmanın yazım dilinde bazen eski tabirler veya ifadeler, çalışmadaki tarihi bilgilerden dolayı, kullanılmıştır. Mesela çalışmada, bazen girişimcilik bazen müteşebbis kavramının kullanılması tercih edilmiştir. İlk bakışta çalışmada dil bütünlüğünün olmadığı kanaatini uyandırabilecek bu durum, aslında, bilginin niteliğine veya yararlanılan kaynağa dayanarak takip edilen bir yol olmuştur.

çeyreğinde gayrimüslim tebaanın Osmanlı ticarî hayatındaki etkinliğine, Duyun-u Umumiye kurumuna ve "müteşebbis sınıf" üzerindeki etkisine işaret edilmektedir. Bu dönemde Osmanlı'daki müteşebbis arzını gösteren ve girişimsel faaliyetlerle ilgili önemli bilgiler içeren "Şark Ticaret Yıllıkları" inceleme konusu yapılmaktadır. Daha sonraları hem devlet hem de halk tarafından "hoş" karşılanmayan Gayri-Türk unsurların gelişmesi; uluslararası çaptaki "milliyetçilik" söylemleriyle birleşince bir "Türkleştirme" politikasının nasıl ortaya çıktığı ve bunun ekonomik hayat üzerindeki etkisi, incelenmiştir.

Sosyo-ekonomik yapının kamu politikalarıyla baskı altına alınarak *Türkleştirilmeye* çalışıldığı dönemde, bu politikalara göre girişimcilik faaliyetlerini nasıl yönlendirdiğinin, nasıl uyum sağlandığının veya bu politikaları nasıl içselleştirildiği inceleme konusu yapılmıştır. Ekonomi politikalarının muhtevasında ve uygulanışında bir farklılık meydana geldiği zaman, girişimciler bu farklılığa uyum sağlamanın bir yolunu en kısa zamanda elde etmişlerdir. Hatta diyebiliriz ki, uygulanan ekonomi politikalarının belirlenmesinde "rol" oynayan "örgütlü iş dünyası", aynı zamanda belirlenen politikaların uygulanması sırasında da söz sahibi olabilmenin yollarını aramıştır. İktisadî örgütlenme tarzı ile girişimcilik faaliyetleri arasında doğru orantılı bir ilişki olduğu tespit ve tahlil edilmiştir.

Bu çalışmada, bir dönemin güçlü ve muazzam bir devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, batıdaki sanayi devrimiyle birlikte ortaya çıkan "zenginlik sürecine" niçin dahil olamadığı; bu eksikliğini giderebilmek için ne tür arayışlara girdiği, bu arayışların iktisat tarihi, iktisadi düşünce tarihi ve iktisat teorisi açısından ne anlam taşıdığı; İmparatorluktan ulus-devlet sürecine geçiş aşaması temelinde ele alınarak incelenmiştir.

2. Osmanlı Modernleşmesi ve Devlet-Piyasa İlişkileri

Osmanlı imparatorluğu, yaptığı reformlarla, ekonomik ve siyasi bakımdan, sanayi devriminin ardından Batıda meydana gelen gelişmeleri yakalamak istemiştir. Ancak, Osmanlı idaresi, batıdaki gelişmeleri büyük ölçüde "teknoloji" üstünlüğüne bağlamış ve kendi ülkesinin de gelişebilmesi için sanayileşmesinin gerektiğine inanmıştır. Hatta, birinci sanayi devriminin ilk belirtilerinin görüldüğü 1700-1750 yılları arasında, batıdaki teknik gelişmeler Osmanlı tekstil sektörünü olumsuz olarak etkilemeye başladığı zaman, Osmanlı idaresi, "korumacılık" refleksine bürünerek, ithal ikamesine yönelik kamusal girişimlerde bulunmaya

başlamıştır⁶. Özellikle sarayın ve askerî birimlerin yurt dışından ithal etmek zorunda kaldığı *yünlü ve ipekli* kumaşlarla yelken bezinin yurt içinde üretilmesi için, Edirne ve Selanik civarında; 1703 yılında yünlü kumaş, 1720 yılında ise yelken bezi dokuması için devlet fabrikaları kurulmuştur. Ancak, verimli ve rasyonel olmayan bu girişimlerin devam ettirilebilmesinde ısrarlı davranmış ve kamunun elinde bulunan "yünlü imalathanesini" özel teşebbüse devretmiştir⁷. Askerî alanda başlayan sanayileşme hareketleri ile geleneksel üretim tekniklerinin terk edilmesi ve III. Selim döneminde batıdan ithal edilen üretim tekniklerinin kullanılmasıyla birlikte girişimcilik anlayışında kurumsallaşmaya doğru bir yönelme olmuş, yani "fabrikasyon üretim tarzı" ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim "Avrupai" tarzda bir ordu kurmak için; Beykoz'da 1805 yılında Kağıt ve Çuha ile 1810 yılında Deri ve Kundura⁸, 1826 yılında Haliç'te İplik, 1830 yılında Batı Trakya'da Çuha ve 1833 yılında Eyüp'te Fes fabrikaları kurulmuştur (Bkz. Önsoy 1988:47-55).

Tanzimat öncesinde yapılan ve daha çok "iktisadî bağımsızlık" amacı taşıyan bu kamu girişimleri, Tanzimat'tan sonra artarak devam etmiş; hatta 1840'lı yıllarda doruk noktasına ulaşmıştır. Ancak (Clark 1976:18-19); "Sanayileşmenin başarılı olabilmesi için teçhizatın Avrupa'dan ithal edilmesi gerekiyordu. Ayrıca fabrikaları ve donanımı kurmak, işletmek ve tamir etmek için gerekli ehil usta, kalfa ve vasıflı işçilerin, hepsi değilse bile, çoğu dışarıdan gelmişti. Önceleri bu yabancıların büyük bölü-

⁶ Mehmet Genç (2000:237); Osmanlının ithal ikameci politikayı uygulamasının bir başka nedeni olarak da, 1683-1699 yılları arasında mağlubiyetle sonuçlanan savaşları belirtmektedir. Benzer bir yorum için bkz. Önsoy (1988:36).

⁷ "... Müteşebbis olarak kaynaklarımızda adı *Tişo* veya bazı yerlerde *İşon* şeklinde yazılan gayrimüslim bir Osmanlı reayasının 1709 yılı başlarından itibaren yünlü kumaş imali faaliyetini üzerine aldığı görülüyor. Tişo'nun ilk işi; gerekli teknik kadroyu oluşturmak, makine ve teçhizatı ikmal etmektir. Yünlü imalinde zamanın ileri teknolojisine sahip batılı ülkeler[den] ... teknoloji kaynağı olarak Polonya'yı seçmiş ve oradan aldığı makinelerle birlikte getirdiği 7 ustayı mevcut imalathaneye yerleştirerek faaliyete başlamıştır. Tişo, ilk aşamada 150 işçinin çalıştığı 7 tezgâhlı manifaktürü organize etmeyi başardı. Müteakip yıllarda manifaktürü, optimal saydığı cesamete ulaştırmak üzere boyahane ve benzeri tesisler eklemiş, tezgah sayısını da 16'ya çıkarmıştır...1716 yılına kadar devlet hazinesinden, bina ve bazı sabit tesisler hariç toplam olarak 47.600 kr., müteşebbisin kendi sermayesi olarak da 13.000 kr. sarf edilmiş olduğu bilinmektedir. Hesabını bilmediğimiz diğer harcamalarla birlikte yapılan yatırımın 100.000kr.'a yakın olduğu tahmin edilebilmektedir. Vasıflı bir işçi gündeliğinin 0.3 kr.'tan az olduğu bu yıllarda 10.000.000 kr. civarında bulunan devlet bütçesinin %1'i civarındaki bir meblağın küçümsenemeyecek bir yatırım olduğunda şüphe yoktur..." (Genç 2000:240).

⁸ Bu fabrika aslında 1810 yılında Hamza Bey adında bir debbağın önderliğindeki "debbağlar" tarafından, özel teşebbüs şeklinde kurulmuş olmasına rağmen, 1816 yılında II. Mahmut tarafından devletleştirilmiştir (Önsoy 1988:49).

münü İngilizler oluşturur, sonraları Belçika, Fransa, İtalya, Avusturya'dan kiralanmıştır.”

Hatta, Yavuz Cezar'ın (1991:161-186) arşiv belgelerine dayanarak Osmanlının XIX. yüzyılda (1831-1866) “yeni teknoloji uygulama ve sınai tesis kurma” çabalarından birtakım örnekler verdiği makalesi, Osmanlıdaki kamu girişimciliği uygulamaları konusunda önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Özellikle İstanbul ve civarındaki sanayileşme faaliyetlerinde devletin oynadığı rolü ele alan bu çalışmada, o dönemde ihtiyaç duyulan teknolojik yenilikleri devletin nasıl temin ettiği konusunda ilgili örnekler mevcuttur. Ancak, bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, çoğu teknolojik yenilik çabası, askerî amaçlıdır. Fakat, uygulanan “ithal ikamesine” yönelik sanayileşme politikaları, devlet desteğine rağmen, Avrupa ile rekabet edecek bir seviyeye ulaşamamıştır. Devlet eliyle iktisadî refahın artırılmaya ve teknik gelişmenin sağlanılmaya çalışıldığı bu dönem, hukuksal hak ve özgürlükler açısından bir takım yasal düzenlemeler meydana getirmiş olmasına rağmen, iktisadî tercih bakımından “devletçilik” özelliği taşımaktadır.

Bu yapı daha sonra meydana gelecek olan (Meşrutiyet, İttihat-Terakki) her türlü kolektivist iktisadî tercihin temelini oluşturmaktadır. 1840 ile 1860 yılları arasında uygulanan ithal ikamesine yönelik politikaları da teknik bilgi eksikliği olduğu kanaatiyle, meselenin ilgili bir uzman heyet eliyle çözülmesi karara bağlanmış ve 1863 (veya 1865) tarihinde *Islah-ı Sanayi Komisyonu*⁹ kurulmuştur. Bu komisyon kamu girişimlerinin ve özel girişimcilik faaliyetlerinin “kalifiye eleman” veya “beşeri sermaye” ihtiyacını karşılamak için oluşturulmakla birlikte, “özel teşebbüsün” teşvik edilmesini, yerli mallar için yeni pazarlar araştırılmasını ve özellikle batıda gelişmeye başlayan “kurumsal girişimciliği”, yani “şirketleşme”nin oluşturulmasını sağlamayı da amaçlamaktaydı. II. Abdülhamit dönemine (1876) kadar, yerli mallarının yabancı pazarlara ulaştırıl-

⁹ Tanzimat'la birlikte önemini kaybetmeye başlayan “esnaf birlikleri-lonca, gedik, inhisar”, ticarî hayat üzerindeki kontrolünü de kaybetmeye başlamış ve serbest ticaret anlayışıyla birlikte yabancı girişimcilerin hakim olmaya başladığı bir iç piyasa ortaya çıkmıştır. Esnaf birliklerinin piyasa üzerindeki etkinliğini kaybetmesi, bir nevi dolaylı yollardan esnaf birliklerini kontrol ederek piyasayı denetleyen ve kontrol eden Osmanlı idaresinin de etkinliğini sınırlandırmıştır. Bu duruma daha fazla seyirci kalamayan ve “piyasa”nın kendi kontrolü altında olması zihniyetine sahip olan Osmanlı idaresi, esnaf birlikleri yerine “Islah-ı Sanayi Komisyonu” adı altında resmî bir komisyon oluşturmuştur. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Önsoy (1988:95-98). Devletin bu tür girişimleri, Cumhuriyet döneminde “köy enstitüleri” şeklinde yeniden tezahür etmiştir.

ması için birçok uluslar arası sergiye katılmış¹⁰, birçok teknik eleman yetiştirilmiş, özel teşebbüsün kurumsallaşması teşvik edilmiş olmasına rağmen, kayda değer bir müteşebbis sınıfı ortaya çıkmamıştır.

Bununla birlikte, devletin iktisadî hayatta girişimci rolünü üstlenmesi ve ayrıca modernleşme adına "taklitçilik" zihniyetinin Osmanlı idaresi tarafından benimsenmesi, doğrudan kamu harcamalarını artırmıştır. İktisadî yapı olarak devletçiliğin ve ithal ikamesine yönelik ekonomi politikalarının tercih edildiği bu dönemde, bütçe dengesizliği, Tablo:1'de de görüleceği gibi, hat boyuta ulaşmış ve Osmanlı malî idaresi ilk kez 1854 yılında dış borçlanmaya gitmek zorunda kalmıştır¹¹. Borçlanmanın gerekçesi veya miktarı her ne olursa olsun, esas önemli olan, yapılan borçlanmanın, iktisadî hayatta bir iyileşme meydana getirmekten veya malî sıkıntıyı giderebilmekten uzak olmasıdır.

1841-1876 yılları arasındaki bütçe dengesine baktığımız zaman; 1841-1842 yılı bütçesine göre gelir 562.911.000 kuruş olurken, gider 567.074.000 kuruş gerçekleşmekte ve bütçe açığı ise -4.163.000 kuruş olmaktadır. Nitekim, bütçe açığı, Kırım harbinden, sarayın "gösteriş" için yaptığı harcamalardan¹² ve devletçi sanayileşme faaliyetlerinin yoğunlaştığı 1860'lı yıllardan sonra daha hızlı artmaya başlayarak, 1861-1862 yılında -172.223.384 (1.221.184.160-1.393.407.544) kuruş seviyesine ulaşmıştır. Hatta 1875-1876 yılına geldiği zaman bütçe açığı hemen hemen Tanzimat dönemi başındaki bütçe büyüklüğüne ulaşmış bulunmaktadır, yani -504.615.000 (2.388.294.000-2.892.909.500) kuruştur.

¹⁰ 1851-1862 yıllarında Londra, 1855 yılında Paris'te uluslar arası sergilere katılan Osmanlı girişimcileri, 1863 yılında Osmanlı'da geniş çaplı uluslar arası bir sergi tertip etmiştir. Bu sergilere birçok sektörden yaklaşık olarak 1000'e yakın müteşebbis, 2000 farklı kalemden müteşekkil mal ve hizmet çeşidiyle katılmıştır (Önsoy.1988:59-94).

¹¹ Osmanlı'nın ilk dış borcu Fransa ve İngiltere'nin yardımıyla Paris ve Londra borsalarından 1854 yılında satın aldığı 3.3 milyon sterlinlik tahvil satımıdır. Osmanlı'nın Tanzimat sonrasında yaptığı borçlanmalar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Suvla (1999:269-277) ve Çakır (2001:66-76).

¹² Tarihçi Murat Bardakçı (1999:23), sarayın masraflarının bu dönemde artmasının sebebinin o dönemde İstanbul'a gelen Mısır'lı zengin ailelerin şatafatına özenmeye bağlamaktadır. Kendi ifadesiyle "...1800'lerin ilk çeyreğine kadar İstanbul'da hayat rabitaliydi. İnsanlar hesabı kitabını bilir, ayağını yorganına göre uzatırdı. Şehzadeler zaten kafes arkasında yaşar; saray kadınları dışarıyla pek değil, hiç temas etmez ve sarayda aşırı masraf olmazdı. Ne zaman ki Mısır'ın zenginleri İstanbul'a gidip gelmeyi adet edindiler, şehir o zaman zıvanadan çıktı... Mısır'ın... prensleri, beyleri, paşaları ve vekil-vükelâsi... bol para harcadılar. Yalılar, konaklar satın alıyor; pahalı eşyalarla tefriş ediyorlardı. Ve o zamana kadar konağından dışarısını pek bilmeyen İstanbul sosyetesini [saray mensupları] sefahatte Mısırlılarla aşık atmaya başladı, başlarken da iş çıkırından çıktı...israf yarışına girildi ve maliyenin altı üstüne geldi...sarayın biriken borçları üç senede üç milyon keseye dayandı..." Bardakçı ayrıca, saray mensuplarının bu dönemde adeta "inşaat histerisine" tutulmuşçasına *saray*, *kasır*, *köşk* yapmaya başladıklarını ifade etmektedir. Benzer görüşler için bkz. Kazgan (1991:34).

**Tablo1: 1841-1876 Yılları Arasında Devlet Gelir ve Giderleri
(Kuruş)**

Mali Yıl	Gelirler	Giderler	Açık
1841-42	562.911.000	567.074.000	-4.163.000
1846-47	625.000.000	624.718.145	+281.855
1847-48	653.500.000	668.763.404	-15.263.404
1848-49	666.230.000	704.816.642	-38.586.642
1849-50	710.000.000	798.998.000	-88.998.000
1850-51	715.116.013	777.304.276	-62.188.263
1851-52	724.400.000	782.576.000	-58.176.000
1852-53	772.971.628	794.392.424	-21.420.796
1853-54	757.459.671	779.117.205	-21.657.500
1856-57	888.053.500	929.362.500	-41.309.000
1857-58	1.042.940.000	1.131.580.000	-88.640.000
1858-59	1.133.301.500	1.200.665.500	-67.364.000
1859-60	1.161.376.000	1.367.198.204	-205.882.204
1860-61	1.200.067.485	1.311.636.964	-111.569.479
1861-62	1.221.184.160	1.393.407.544	-172.223.384
1862-63	1.321.323.817	1.490.693.048	-169.369.321
1863-64	1.420.990.468	1.484.502.492	-61.512.024
1866-67	1.558.566.500	1.800.466.765	-241.850.265
1867-68	1.597.993.883	1.868.318.470	-270.324.587
1868-69	1.712.839.500	1.701.090.500	+11.749.000
1869-70	1.678.989.500	1.729.714.000	-50.724.500
1871-72	1.920.081.500	2.276.533.500	-356.452.000
1872-73	2.063.721.000	2.140.445.000	-76.724.000
1874-75	2.480.742.000	2.513.458.000	-32.716.000
1875-76	2.388.294.000	2.892.909.500	-504.615.000

Kaynak: Çakır (2001:58)

Bir taraftan "teknik eleman" yetiştirmeye çalışan Osmanlı, bir taraftan da sanayileşmeyi sağlayabilmek için hem kamu girişimini artırmaya hem de özel girişimi teşvik etmeye çalışmıştır. Sanayi mektepleri vasıtasıyla "işgücü", özel teşebbüsün teşvik edilmesi ve desteklenmesi sayesinde de "işveren" devletle temasa geçmiştir. Devlet "mekteplerde" yetişenler için yeni istihdam alanları açmaya, özel teşebbüs için de yeni iş sahaları ihdas etmeye başlamıştır. Esnafın bir araya gelerek kurumsal

bir yapıya kavuşmaları, yani şirketleşmeleri özendirilmiştir. Bu amaçla, örnek olması için "Şirket-i Hayriye" adlı taşımacılık şirketi, Osmanlı bürokratlarının önderliğinde kurulmuştur¹³.

Osmanlıdaki *devlet-piyasa* ilişkileri XIX. Yüzyıldaki "modernleşme" adımlarından sonra daha aktif bir hal almış ve bu durum Osmanlı müteşebbis sınıfını doğrudan etkilemiştir. Bu dönemde, özellikle azınlıkların ticari hayatta ve devlet idaresinde etkin olmasının siyasi ve ekonomik sorunları söz konusu olmuştur. Ayrıca, modernleşme dönemiyle birlikte hem kamu girişimciliğinin hem de özel girişimciliğin varlığı veya "ferdiyetçi ve özgürlükçü" söyleme sahip olmasına rağmen modernleşme arayışları ne yazık ki "millî iktisat" ve hatta "Türkleştirme" politikalarına varacak bir iktisadî yapılanmaya dönüşmüştür. Ancak, öncelikle Osmanlı idaresinin ayrıcalık verdiği veya bazı mal ve hizmetlerin sağlanması konusunda sorumlu kılınan *yabancı girişimci ailelerine* değinilecek, daha sonra esnafların bir araya gelerek şirketleşmesinden bahsedilecek ve nihayetinde "şark ticaret yıllıkları"na göre bir değerlendirme yapılacaktır.

3. Osmanlı'da Esnaf ve Tüccar Anlayışı

Sanayi devrimi öncesinde Osmanlı'da özel girişimciliğin "esnaf" ve "tüccar" eliyle yönlendirilmiş ve devlet, piyasada aktif olarak rol almayıp, dolaylı olarak bu iki teşebbüs sınıfını kontrol ederek iktisadî faaliyetlerini yürütmüştür. Ancak, Osmanlı'nın XIX. yüzyıldaki modernleşme çabaları "klâsik dönemdeki girişimci" yapısını da temelden değiştirmiştir. Özellikle yabancılara tanınan haklar ve devletin "girişimci" üzerindeki kontrolünün azalması, hem iktisadî yapıda değişiklik meydana getirmiş hem de "teşebbüs hürriyetiyle" birlikte girişimci arzunu artırmıştır. Diğer bir ifadeyle piyasaya giriş-çıkışın serbestleşmesi, yabancıların ve özellikle azınlık mensubu müteşebbislerin sayısını ve bunların Osmanlı iktisadî hayatındaki etkinliğini artırmıştır. Hatta, bir çok yabancı şirket, Osmanlı idaresi tarafından ayrıcalıklı kılınmıştır. Toprak'ın ifadesiyle (1982:40); "XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan anonim şirketlerin büyük çoğunluğu imtiyazlı yabancı şirketlerdi. Ban-

¹³ "1849 yılında kurulan bu şirketin 30 Osmanlı lirası tutarında 2.000 paya ayrılmış 60.000 lira sermayesi vardı. Boğazda yolcu taşımak üzere kurulmuş olan şirket İngiltere'ye sipariş ettiği gemilerin her biri için 7.000 Osmanlı lirası ödemişti. Şirket-i Hayriye'nin pay senetleri daha çok **Mustafa Reşit Paşanın nüfuzu sayesinde satılabiliyordu**. Saray, satışları özendirmek amacıyla 100 pay senedine kaydolmuştu. Mustafa Reşit Paşa, Tophane Müdürü Fethi Paşa, Serasker Damat Mehmet Ali Paşa, Mısırlı Kamil Paşa, Mısırlı Zeynep Hanım büyük hissedarlar arasında yer alıyorlardı... Ancak, bu ilk anonim şirketin kuruluşu sırasında, bütün çabalara karşın yeterli sermaye toplanamamış, Mustafa Reşit Paşa, gemileri satın alabilmek için banker ve sarraflara başvurmak zorunda kalmıştır" (Toprak 1982:39-40). Benzer bir kamu girişimi modeli, Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan "İş Bankası" örneğinde görülmektedir.

kacılık, sigortacılık, demiryolu, rıhtım, madencilik, elektrik, su, havagazı, tramvay, tünel vb. hizmetlere yönelik bu şirketler, genellikle Londra ve Paris gibi Avrupa başkentlerinden yönetiliyordu. İkinci Meşrutiyete değin, Şirket-i Hayriye ve Ziraat Bankası dışında, yabancı sermayeye başvurmaksızın kurulmuş Osmanlı anonim şirketi hemen hemen yok gibiydi." Bu bağlamda, Osmanlının XIX. yüzyıldaki girişimci yapısı şöyle özetlenebilir¹⁴: Osmanlı Girişimcileri: *Müslüman-Türk girişimciler, Azınlık Mensubu Girişimciler ve Avrupalı Girişimciler*'den oluşmaktadır.

Osmanlının günümüzdeki "sanayi siteleri" şeklinde inşa ettiği "İstanbul Sanayi Kompleksinin" yönetimi tek bir ailenin elindeydi: *Dadian'lar*. Gregoryen Ermeni milletine mensup olan Dadian'lar, Osmanlı bankacılığı, bürokrasisi ve sanayii ile daha öncelerden iyice haşır neşir olmuşlardı. Bu ailenin ilk temsilcilerinden Hacı Arakel Dad, 1795'te III. Selim'e "kendi kendini yetiştirmiş bir mekanik deha" olarak takdim edilmişti. Hacı Dad, o yıl Bakırköy yakınındaki barut fabrikasının yenileşmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuş ve bunun karşılığında yeni kurulan bir barut fabrikasının başmühendisliğine ve müdürlüğüne [barutçu başı] atanmıştı. Kendisine özel vergi ve gümrük muafiyetleri tanınmıştı. Barut konusunda önemli yenilikler meydana getirdiği zaman, padişah kendisini ve ailesini barut üretimi konusunda ayrıcalıklı kılmıştır. Dadianlar da gerek II. Mahmut gerekse Sultan Abdülmecid döneminde, sadece barut üretimiyle yetinmeyip sık sık Avrupa seyahatine çıkarak oralarda gördükleri yenilikleri Osmanlıya aktarma konusunda hem malî yardım hem de imtiyaz almışlardır (Clark 1976:20-21). Kısacası, Dadian ailesi uzun bir süre [birkaç Osmanlı padişahı döneminde] Osmanlıda, fabrika projelerinin hazırlanması ve fabrikaların kurulmasında, kredi temin edilmesinde, alet ve makinelerin getirilmesinde, yabancı işçi ve mühendislerin bulunmasında, çiftliklerin kurulması ve madenlerin işletilmesinde adeta bir tekel kurmuştur. İstanbul ve civarındaki tesisler üzerindeki denetim ve nüfuzu tartışmasız olan Dadian ailesi, diğer bölgelerdeki kuruluşlara da el atarak kendi akrabaları ve adamlarını mühendis tayin etmiştir. Ancak, bu durum Osmanlı idaresinde huzursuzluk meydana getirmiş ve 1849 yılında Dadian ailesi iş başından uzaklaştırılarak mallarının müsadere edilmesine karar verilmiştir (Önsoy 1988:51-55).

Osmanlı devleti, yabancılara ayrıcalık vererek, batıda var olan bazı teknik imkanları ve gelişmeleri kısa sürede ülkeye getirmeye çalışmıştır. Yabancı girişimciler, özellikle Osmanlı idaresinin sosyo-ekonomik bün-

¹⁴ Bu konudaki en kapsamlı çalışma olan Bağış'a (1983) bakılabilir.

yede meydana getirdiği değişikliklerden sonra, ayrıcalıklı kılındıkları bir ülke ekonomisinde; “yabancı ülkelerde kolayca alıcı bulabilecek veya iç pazarda talebi yüksek olan tekstil, pamuk ve yün, kereste, deri, ipek, zeytinyağı, sabun ve maden gibi ara ve tüketim mallarının üretimine yönelmişlerdir. Yabancı girişimciler büyük ve ulaşımı kolay, geniş hinterlanda sahip şehirleri; İzmir, İstanbul, Adana, Selanik, Konya, Adana gibi şehirleri faaliyet alanı olarak seçmişlerdir”¹⁵ (Aker 1999:59). Bununla birlikte, devlet, yerli müteşebbislerin (hem azınlık hem de Müslüman-Türk) kalkınması ve beynelmilel olması için her türlü kamu politikasını uygulamıştır. Meselâ, esnafın bir araya gelerek “sim keşler şirketi”, “debbağlar şirketi”, “saraçlar şirketi”, “kumaşçılar şirketi” “dökümcüler şirketi” ve “demirciler şirketi” şeklinde kurumsallaşması sağlanmıştır¹⁶. Yine uluslararası ekonomik güce sahip olan ülkelerle yapılan ticaret antlaşmaları sonucu ortaya çıkan yeni ticarî ve ekonomik düzenin hukukî esaslarını belirtmek için çıkarılan 1280 (1864) tarihli “Ticaret Kanunu”, şirketleşme konusunda önemli yenilikler içermekteydi (Kazgan 1991:39).

Batıdaki sermaye birikim sürecini hem kurumsal hem de toplumsal bazda yaşayamamış olan Osmanlı İmparatorluğu, azınlık mensubu girişimcilerin yardımıyla bu sorunu aşma yoluna gitmiştir. Donald Quataert’ın *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (1999) adlı çalışması, bu konudaki önemli eserlerdendir. Quataert, ülkenin muhtelif yerlerindeki (Selanik, İstanbul, Şam, Makedonya, Harput, İzmir, Filistin gibi) özel teşebbüse ait irili-ufaklı imalat tesislerini, arşiv kaynaklarından elde ettiği belgelerle örneklendirmiştir. Quataert, verdiği örneklerden de anlaşıldığı üzere, bu özel teşebbüslerin çoğunun azınlık mensuplarına ait¹⁷ olmakla beraber, “küçük çaplı ve dar pazarlı [sadece iç pazar] ol-

¹⁵ Önsoy, eserinde (1988:57-58), çoğu İngiliz menşeli gayrimüslimlere ait bazı işletmelerin hangi şehirlerde bulunduğunu ve faaliyet alanlarını ifade etmektedir.

¹⁶ Bu şirketlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Önsoy (1988:102-115).

¹⁷ Meselâ, Quataert’ın eserinde, azınlık mensubu olan girişimcilerden örnek olarak verdiği birkaçı şöyledir: (1999:159); “Girişimci Yorgi Sirandi, 1890’ların ilk yarısında Edirne şehrinde küçük bir imalathane [makineyle dokumacılık yapan] işletiyordu... (1999:265) 1902 yılında Sykes [bir İngiliz], pek çok Boşnak’la işbirliği yaparak, Bandırma kasabasında yün iplik fabrikalarının en büyüğünü açtı...” Yine halıcılık ile ilgili önemli bir örnek (1999:267); “... Kaydedilmiş faaliyetlerin çoğu yabancılara aittir. Hakkında bilgi sahibi olduğumuz az sayıdaki Osmanlı ticarethanesinden biri, halıcılık işine 1772 yılında Uşak’ta girmişti. 1900 yılına gelindiğinde, İzmir’in halı ticaretinin % 90’ını altı ticarethane elinde tutuyordu. Sırasıyla en önemli şirketler; Spartali ve Ortakları, P.de Andria ve Ortakları, Sydney La Fontaine’di. Bunların ardından, W. Griffith, Partridge ve Habib ile Palako’nun ticarethaneleri geliyordu...” İpek üretimiyle ilgili olarak (1999:213); “...Bursa’da ham ipek üreten ilk fabrika 1838 yılında açıldı...kurucusu Fransız Glazial ailesinin girişimleri başarısızlığa uğradı...Zürih firmasının temsilcisi İsviçreli bir tüccar ile Avusturya konsolosu Falkeisen iflas eden Glaizal fabrikasını devraldı. Falkeisen, İngiliz konsolosluğundaki bir tercümanla, Osmanlı Ermeni’si Taşçıyan’la işbirliği yaparak Bursa yöre-

duğunu ve ancak XIX. yüzyılın son çeyreğinde yaygınlaştığını belirtmektedir. Quatret (1999:40), bu özelliklerinden dolayı Osmanlı imalat sanayiinin gelişemediğini söylemektedir. Hatta, Osmanlı imalat sektöründe belirli bir gelişme olmasına rağmen, bu gelişmenin uluslararası ticaretteki gelişmelere göre çok düşük olduğuna işaret etmektedir. Mesela 1830 yılında Osmanlı'nın dünya ticaretindeki payı %3 iken; 1910 yılında bu oran %1'in altına düşmüştür. Bunun da en önemli nedeni olarak, Quatret, sanayi devrimiyle birlikte batıda ortaya çıkan *iktisadî örgütlenme* tarzını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı imalat sanayiinde "canlılık ve hareketlilik" söz konusu olmakla birlikte, geleneksel üretim tarzı *endüstriyel bir üretim tarzına dönüşmemiştir*.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen ticari gelişmelerde, iktisadî yapıdaki modernleşme çabalarının etkili olduğu daha önce ifade edilmişti. Osmanlı ticaret hukuku Tanzimat'la birlikte batıdaki gelişmelerle uyumlaştırılmış ve şer'î hükümlerin ötesinde bir ticaret hukuku benimsenmeye çalışılmıştır. Nitekim, 1850 yılında *Fransız Ticaret Hukuku*'nun çevirisi yapılarak aynen uygulanmaya başlanmıştır. Bununla birlikte 1863 yılında da *Deniz Ticaret Hukuku* kabul edilmiştir (Toprak 1995:79-80). Osmanlı'nın iktisadî hayatta "şirketleşme"yi teşvik etmesinin ve yabancılara ayrıcalık tanımasının temel amacı, hem batı standardında bir sanayie ulaşabilmek hem de bu sanayi yatırımlarını karşılayabilecek bir "sermaye stoku" oluşturabilmektir. Osmanlı, XIX. yüzyılın son çeyreğinde, aslında, yabancı yatırımcılara yönelik ayrıcalıklarla, daha önce de belirtildiği gibi, birçok uluslararası şirketi yatırım yapmaya razı etmiştir. Hatta dışarıdan sermaye ihracını sağlayabilmesi için 1856 yılında *Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani)* kurulmuş ve daha sonra da Fransız-İngiliz sermayesinin bankaya ortak olmasıyla *Bank-ı Osmani Şahane* adını almıştır¹⁸. Önemle belirtmek gerekir ki, batıda bankacılık sektörü piyasanın, yani girişimcilerin talebi ve ihtiyacı doğrultusunda orta-

---

sinde buhar enerjisiyle çalışan ilk fabrikayı kurdu; bu fabrika 1845 Haziranında faaliyete geçti..."

¹⁸ 1856 yılında kurulan Osmanlı Bankası, Osmanlı'nın ilk bankası değildir. 1842 yılında İsveç himayesi altında *The Bank of Smyrna* kurulmuştur. Ancak, aynı yıl, gerekli izni Osmanlı idaresinden alamadığı için kapatılmıştır. Babiâli 1845'de kambiyo işlemlerinin yürütülmesi için *Alleon ve Baltazzi* adlarında iki galata bankerini görevli kılmış, onlarda girişimlerine *Bank-ı Dersaadet* adını vermişlerdir. Ancak bu girişim de 1852 yılında tasfiye edilmiştir. Bu kuruluşun yerine 1853'de *The Ottoman Bank*, 1855'de *The British and Oriental Bank of Constantinople*, 1856 yılında ise *The Imperial Bank* önerileri Babiâli'ye sunulmuş, ancak bu projeler geri çevrilerek, en sonunda *Bank-ı Osmani* kurulmuş, daha sonra bu banka Bank-ı Osmani Şahane adıyla devlet bankasına dönüşmüştür (Toprak 1982:134-135). Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Çakır (2001:88-98) ve Eldem (2000).

ya çıkmıştır. Meselâ, 1602 yılında Hollandalı tacirlerin, *Amsterdam* bankası kurması gibi. Ancak, Osmanlı'da, bankacılık sektörü, tamamen devletin borçlanma ihtiyacını karşılama saikiyle ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelerle birlikte azınlık mensupları Osmanlı'nın sosyo-ekonomik yapısının temel belirleyicisi olmuşlardır¹⁹. Ayrıca, diğer ülkelerin Osmanlıya yatırım yaparken aracı olarak azınlık mensuplarını seçmeleri, ister istemez, gayrimüslim tebaanın kısa sürede zengin bir sınıf haline gelmesini sağlamıştır²⁰. Gayrimüslimlerin Osmanlı ticarî hayatında etkin olmaya başlamalarıyla birlikte, Osmanlı klasik döneminde İstanbul'un ticaret merkezi olan *Eminönü, Beyazıt ve Kapalıçarşı*'nın yerine yeni ticaret merkezi olarak *Galata, Beyoğlu ve Karaköy* önem kazanmıştır. Özellikle *Galata Bankerleri* olarak bilinen bu sermaye grubu, Osmanlı'nın en önemli ihtiyacı olan sermaye eksikliğini giderme yoluna gitmiştir. Ancak, belirli bir müddet piyasaya kredi kullandıran *Galata Bankerleri*, daha sonra daha kârlı ve prestijli bir "piyasa" olarak gördükleri *Saraya [padişah ve yakınlarına] ve Babıâli'ye [askeri ve sivil bürokrasiye]* kredi vermeye başlamıştır. Piyasada birçok müteşebbisin elde edemeyeceği miktarda (5000 ile 8000 altın civarında) maaş alan Osmanlı Paşalarının ve Nazırlarının varlığı *Galata* bankerleri için [yağlı müşteri] önemli pazar olmuştur. Bu durum, doğal olarak, üretmeden tüketen bir devletin var olmasına, sermaye birikimine sahip olan azınlıkların, sermaye birikimine ihtiyaç duyan girişimcilere kredi vermek yerine devlete borç verme yoluna gitmelerine sebep olmaktadır (Tezel 1994:71-73). Ancak, azınlık mensuplarının "malî" açıdan sarayla daha yakın ilişkiler kurmaları, kısmen ülke ekonomisini etkilemişse de genel olarak, yabancı girişimcilerin Osmanlıya yatırım yapmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca, azınlıkların yeni ticaret merkezi haline getirdikleri *Cadde-i Kebir (İstiklâl Caddesi)* ve civarında yoğun bir ticarî faaliyet yaşanmaya başlamıştır.

Ayhan Aktar'ın "Şark Ticaret Yıllıkları'nda 'Sarı Sayfalar': İstanbul'da Meslekler ve İktisadî Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938", adlı çalışmasında gayrimüslimlerin etkin olmaya başladığı dö-

¹⁹ Osmanlı devleti, batıdaki gelişmeleri yakinen takip edebilmek için bir *Tercüme Odası* kurmuştur. *Tercüme Odası*'nın temeli 1820 yılında atılmış olmakla birlikte, resmi olarak 1832 yılında kurulmuştur. Bu kurumun amacı, batıda yayınlanan neşriyatı anında çevirebilmek ve bu sayede gelişmelerden haberdar olabilmektir. O dönemde gayrimüslimler, devletin bu kurumunda tercüman olarak görev almaya başladılar. Nihayetinde *Islahat Fermanı* da azınlıklara memuriyet hakkını tanıdı.

²⁰ Asıl güçlerini aracılığını yaptıkları Avrupalı tüccarlardan alan Ermeni, Yahudi ve Rum kökenli İstanbul sarraflarının bazılarının serveti yaklaşık olarak 1 milyon sterlini bulmaktaydı (Tezel:1994:57).

nemdeki ticari canlılığın örnekleri görülmektedir (1998:105-142)²¹. Aktar, uluslararası ticaretin Osmanlıya en önemli katkılarından birinin *liman şehirlerini* geliştirmesi olduğunu düşünmektedir²². Benzer bir gelişmenin payitaht olan İstanbul ve civarında daha belirgin bir şekilde görüldüğü muhakkaktır. İstanbul'da meydana gelen bu değişikliklerin iş hayatındaki en önemli göstergesi ise *ilan ve reklam* özelliği taşıyan "Şark Ticaret Yıllıkları"²³dır.

Bu yıllık, *Cervati Biraderler* tarafından *Fransızca* yayımlanmıştır. İstanbul'daki iş yerlerinin ayrıntılı bir dökümünü de yayınlayan *Cervati Biraderler*, Osmanlının son döneminin İstanbul'daki "girişimci yapısını" tüm ayrıntısıyla ortaya koymaktadırlar. Aktar, çalışmasında, Şark Ticaret Yıllıklarındaki *girişimcilik* ile ilgili bilgileri, Tablo 2'de görüleceği gibi sınıflandırmıştır. Tabloda, o dönemdeki girişimcilik faaliyetleri on dört başlık altında toplanmıştır. Bu girişimcilik faaliyetleri hem İstanbul'da hem de tüm ülke sathında önemli ekonomik gelişmelere sebep olmuştur.

²¹ Aktar, çalışmasının başında, Donald Quataert'ın tespitlerinde olduğu gibi, Osmanlı'da meydana gelen *toplumsal dönüşümün*, bir "çöküş ve/veya dağılma" olarak algılanmasının yanlışlığından ve XIX. yüzyılda azınlıkların, malum olanın aksine, Osmanlı ekonomisi üzerindeki olumlu etkilerinden bahsetmektedir.

²² Aktar, buna örnek olarak, Mübeccel Kiray'ın (1972) İzmir ile ilgili monografisine atıf yaparak, İngiliz sermayesinin 1856 yılında inşa ettiği Aydın-İzmir demiryolunun, Alsancak liman bağlantısıyla "tarımsal artığın" değerlendirilmesini ve İzmir'in ticarî hayatında meydana getirdiği değişiklikleri ifade etmektedir.

²³ Rehber kitap olan bu yıllıklar kapsam olarak, sadece Osmanlı devleti sınırları içindeki ticarî merkezleri ve bu merkezlerde gerçekleşen iktisadî faaliyetleri girişimcilere tanıtmak amacıyla hazırlanmıştır. Şark ticaret yıllıkları, aslında tüm Balkan ülkeleri ve Doğu Akdeniz dünyasının ticaret merkezleri hakkında bilgi vermektedir. Nitekim, Şark Ticaret Yıllıklarının çeşitli baskılarında Kahire'den İskenderun'a, Selanik'ten Manastır'a kadar tüm ticaret merkezlerinden yapılan derleme ve sayımlar sonucunda, bu şehirlerdeki firmalar ve serbest meslek sahipleri hakkında bilgiler ve ilanlar bulunmaktadır. Örneğin, 1893-94 yıllığında Osmanlı devleti dışında, Rusya, Yunanistan, Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan'ın ticaret merkezleri ve bu şehirlerdeki firmalar, tüccarlar ve meslek sahipleri hakkında bilgi vardır. Şark Ticaret Yıllıklarının yayımlanma amacı, esas olarak, o günlerde Marsilya veya Southampton'dan vapura binip Galata rıhtımına inen bir tüccara, ihtiyacı olan bilgileri ulaştırmaktır. Fakat, Şark Ticaret Yıllıkları aynı zamanda İstanbul, İzmir, Selanik gibi merkezlerde "yerleşik" iş yapan Osmanlı ve yabancı tüccarlara dönük olarak da bilgi sunmaktadır. Herhangi bir malın hangi firma tarafından satıldığını veya bu mal yabancı kökenli ise Osmanlı dünyasındaki temsilcisinin kim olduğunu öğrenmek isteyen yerleşik tüccarı da bilgilendirmek amacıyla Şark Ticaret Yıllıklarının yayımlandığını tahmin edebiliriz (Aktar 1998:119).

Tablo 2: Şark Ticaret Yıllıklarında İktisadi Faaliyetler, Meslekler ve Örgütlemeler: 1868-1938

	1868		1883		1893		1909		1921		1938	
	17	%1	177	%4	381	%5	538	%5	468	%4	855	%16
1 Üreticiler ve araçlar (tarımsal mallar)	52	%5	155	%3	196	%3	323	%3	234	%2	38	%1
2 Bankerler ve Finans Kurumları	-----	-----	11	%0	32	%0	18	%0	12	%0	30	%1
3 İhracatçılar (hammadde ve Madencilik)	142	%12	587	%13	1233	%18	1833	%17	2195	%19	1490	%28
4 İthalatçılar ve simsarlar Stüketim malları)	14	%1	73	%2	75	%1	121	%1	194	%2	276	%5
5 İthalatçılar ve Simsarlar (yatırım malları)	120	%11	438	%10	486	%7	774	%7	834	%7	135	53
6 Yeni Hayat tarzı ile ilgili hizmetler	283	%25	927	%21	600	%9	1729	%16	1947	%17	1287	%24
7 Yeni girişimciler	8	%1	161	%4	159	%2	273	%3	132	%1	67	%1
8 Yeni Örgütler ve demekler	152	%13	591	%13	949	%13	1047	%10	1390	%12	271	%5
9 Yeni profesyoneller ve uzmanlar	44	%4	184	%4	315	%4	543	%5	603	%5	112	%2
10 Yeni kamu hizmetleri	57	%5	255	%6	602	%9	834	%8	863	%7	376	%7
11 Yeni işler ve zanaatlar	85	%7	328	%7	680	%10	789	%7	1008	%9	111	%2
12 Geleneksel esnaf	164	%14	557	%13	1298	%18	1658	%16	1747	%15	279	%5
13 Geleneksel zanaatkarlar	-----	-----	8	%0.2	31	%0.4	42	%0.4	6	%0.1	-----	-----
14 Diğer Meslekler ve Faaliyetler	1.138	%100	4.452	%100	7.037	%100	10.522	%100	11.633	%100	5.327	%100
TOPLAM												

Kaynak: Aktar (1998:124).

Nitekim, Tablo 2’de görüleceği gibi, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı’da girişimci arzında, dönemler itibariyle, 1921’e kadar, önemli bir artış yaşanmıştır. Hatta, Tanzimat’ın ilk yıllarında, cari fiyatlarla yıllık ortalaması 4.2 milyon sterlin olan Osmanlı ihracatı, 1910-1913 yılları arasındaki ortalamanın 27.3. milyon sterline yükselerek, yaklaşık olarak 6.5 kat; toplam ithalat ise, aynı dönemler arasında, 5.1 milyon sterlinden 38.6 milyon sterline yükselerek 7.5 kat artış göstermiştir (Aktar 1998:129). Ayrıca, bu dönemde İstanbul’un yeni ticaret merkezi olan *Galata ve Beyoğlu* civarının nüfusunun %47’si yabancılardan, %32’si gayrimüslimlerden %21’i ise Müslümanlardan oluşmaktaydı.

Üç paşalar döneminin (1840-1870) Osmanlı’nın kurumlarının batıya uyumu konusunda önemli değişiklikler meydana getirdiği ve bu dönemde bürokrasinin, saraydan daha baskın bir rol izleyerek modernleşme sürecini hızlandırdığı muhakkaktır. Özellikle azınlık mensupları konusunda yapılan düzenlemeler, kadim Osmanlı iktisat zihniyetini köklü bir değişime uğratmıştır. Osmanlı’nın 1854 yılında ilk dış borcunu alması, piyasanın gelişmesi karşısında tedirgin ve ürkek yapısını sürekli gizleyen sarayın, kendisinin de bu gelişme karşısında güçlü olması ve/veya güçlü gözükmesi gerektiği yönündeki zihniyeti, devletin ekonomik süreçte rol almasına ve/veya rol alanları kontrol etmesine yol açmıştır. Nitekim, bu gelişmeler, 1873 dünya krizinin ardından, Osmanlı malî idaresinin 1875 yılında *fıilen* ve 1879 yılında ise *resmen iflas* etmesine neden olmuştur. Uluslararası malî destek ve azınlıkların daha hür kılınması sayesinde bu dar boğazdan çıkmaya çalışan Osmanlı, 1881 yılında *Muharrem Kararnamesi* ile *Duyun-u Umumiye* kurumunun ülke içinde faaliyet göstermesini kabul etmiştir.

Duyun-u Umumiye kurumu, Marksist iktisadî söylemde, Osmanlı’nın malî tutsaklığı olarak nitelendirilmektedir²⁴. Ancak, Duyun-u Umumiye’nin kurulmasından sonra, iktisadi açıdan Osmanlı’nın hem toplam borç yükünde azalma olmuş hem de Osmanlı ticarî hayatında gözle görülür bir gelişme meydana gelmiştir. Osmanlı’nın borç yükü yaklaşık olarak %44 oranında azalmış ve bütçe gelirlerinin daha büyük bir kısmı (bugünkü deyimle faiz dışı fazla) ülkenin ihtiyaçları için kullanılmıştır. Çünkü, Kurum, kendisine bırakılan vergileri daha fazla toplayabilmek için “tarımsal artığın” büyümesine ve bu sayede tarım ürünlerinin ihracatının fazlalaşmasına önyak olmuştur (Tezel 1994:86-87). XX. Yüzyılın başlarında toplam GSMH’nin yaklaşık %14’ü, net tarımsal üretimin ise yaklaşık dörtte biri ihraç edilmektedir. İthalatın GSMH’ya oranı ise aşağı

²⁴ Mesela Parvus Efendi (1977).

yukarı %18'dir (Tabakoğlu 2000:258-259). Aslında bu gelişmeler, Duyun-u Umumiye kurumunun Osmanlı ekonomisinin "malî disiplini" sağlamada gösterdiği başarının yansımasıdır.

Cumhuriyet öncesinde Osmanlı ekonomisinin, devletin girişimcilik yaparak veya kamu kaynaklarını "transfer ve cari" nitelikli harcama kalemlerine aktararak, mali disiplini bozmuş olmasına rağmen; Duyun-u Umumiye'nin gereksiz harcamaları kısması, borçlanma maliyetini düşürmesi ve vergi gelirlerinin daha etkin toplanması için düzenlemeler yapması sayesinde toparlanmış ve bu ortamda, yerli ve yabancı müteşebbisler önemli ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Buraya kadar ifade edilenlerden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı XIX. yüzyıl boyunca batıdaki sosyo-ekonomik kurumsal yapıyla uyum çabası içinde olmuş; uzun bir periyoda denk gelen bu modernleşme çabalarının bir kısmı başarılı olmuştur. Ancak, toplumun ve devletin zihniyet yapısında köklü değişiklikler meydana gelmediğinden, yapılan kurumsal değişiklikler "devrevi" olarak başarı göstermiş; ama belirli bir noktadan sonra neredeyse her şey tekrar eski haline rücû etmiştir. Nitekim, Osmanlı'nın son dönemdeki uyum çabaları sayesinde azınlık mensubu girişimciler, malî ve beşerî sermaye²⁵ bakımından ülke ekonomisine ciddi katkılar sağlamışlardır. Ancak, devletin bürokratlar eliyle yapmaya çalıştığı bu modernleşme faaliyetleri, piyasa kurumlarını geliştirme konusunda istekli olmayan veya piyasanın gelişmesinin kendi kontrolünde olmasını isteyen bir devlet idaresi meydana getirmiştir. Ülkedeki etkinliğini ve otoritesini kaybetmek istemeyen Osmanlı ricali [sivil ve askeri bürokrasi], kendi denetimi altında bir piyasa oluşturmaya çalışmıştır. İstibdat yönetimi olarak da ifade edilen II. Abdülhamid dönemi (1876-1908) bunun en güzel örneğidir. II. Abdülhamid, batıdaki maddî gelişmenin Osmanlı topraklarında mayalanmaya başladığını hissetmeye başladığı zaman, buna hem idarî [meclis] hem de ekonomik açıdan karşı durmaya çalışmıştır. Bu durum daha sonraları İttihat ve Terakki tarafından "devletçilik" anlayışına dönüştürülmüştür.

Osmanlı'nın mülkiyet haklarını tanıması veya özel mülkiyet kurumunu inşa etmesi Tanzimat'tan sonra gerçekleşmiş ve özellikle 1858 Arazi Kanunnamesi bu yolda önemli bir adım olmuştur²⁶. Ancak, Os-

²⁵ Osmanlı'da Rumlar ve Yahudiler "malî sermayenin" temsilcisi iken; Ermeniler "beşeri sermaye"nin temsilcisi konumundadır. Ermenilerin soy isimleri, aslında bir zanaatkarlığı çağrıştırılmaktadır. Mesela Kalaycıyan, Demirciyan, Kiremithan, Taşçıyan gibi.

²⁶ Daha detaylı bilgi için Bkz. Orhan Çakmak (2009), "Adam Smith Fikriyatının Osmanlı'dan Günümüze Yayılma Kanalları ve Etkisi", International Conference of Political Economy,

manlı İmparatorluğu, özel mülkiyet alanını ve mülkiyet haklarını tanımlamakla birlikte, devletin iktisadî alandaki faaliyetlerini de artırma yoluna gitmiştir. Diğer bir ifadeyle, mülkiyet haklarını tanımlayarak, yeni bir iktisadî örgütlenme tarzı inşa etmek yerine; kadim iktisadî yapıyı devam ettirmiştir. Osmanlının mülkiyet hakları konusundaki modernleşme arayışları, yeni bir iktisadî örgütlenme tarzı oluşturamadığı gibi; devletin iktisadî yapıda "girişimcilik" rolü üstlenmesine de neden olmuştur. Çünkü girişimciliği olumlu yönde etkileyen; fiyat sistemi, mülkiyet yapısı, serbest kâr, rekabet gibi ekonomik enstrümanların hiçbiri Osmanlı iktisadî yapısında, batıdaki tarzıyla var olmamıştır. Devlet ve hukuk, arasındaki ilişki, piyasa oyuncularının haklarını veya imkânlarını geliştirici bir nitelik taşımaktan çok, devletin "ekonomik" alandaki faaliyetlerini meşrulaştırıcı bir rol üstlenmiştir. Ne yazık ki Osmanlı idaresi, piyasanın her türlü faaliyetini "ürkek ve tedirgin" bir tavırla izlemiş ve genellikle piyasa oyuncularına güvenmeyerek, onları kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Devlet, kimi ailelere ayrıcalık tanıyarak veya bürokrasiye görev vererek, bazı mal ve hizmetleri "tekel"ler yoluyla sağlamaya çalışmıştır. Ancak, bu faaliyetlerin, bütçe harcamalarını artırmaktan başka bir faydası olmamıştır.

Osmanlı girişimcilik yapısında, *risk* üstlenerek girişimsel faaliyetlerde bulunan veya yenilik yaparak iktisadî yapıyı geliştirmeye çalışan bir özel teşebbüsten söz etmek bir hayli zordur. Osmanlı'da *risk ve belirsizlik*, çoğu zaman, devlet tarafından karşılanmakta veya minimize edilmektedir. Dolayısıyla, Osmanlı'da, her türlü iktisadî yenilik ya doğrudan devlet eliyle veya dolaylı olarak devletin görevli kıldığı kişiler, aileler tarafından ülkeye getirilmiştir. Ancak, önemle belirtmek gerekir ki, girişimcilik açısından Osmanlı'daki en önemli sorun; batı toplumlarının özgürlükçü ve ferdiyetçi yapısının ve batılı girişimcilerin *maceracı* bir ruh haliyle girişimsel faaliyetlerini yönlendirebilmesinin Osmanlı girişimcileri açısından mümkün olmamasıdır.

Osmanlı esnaf örgütü, ticarî bir kuruluş olmaktan çok sosyal içerikli ve özellikle de "dinî" bir kurum olarak faaliyetlerine devam etmiştir. Sadece ahlâkî endişelerle piyasaya müdahale etme gereğini duyan esnaf örgütleri, Osmanlı ticarî hayatında "özel teşebbüsün" gelişmesine engel teşkil etmiştir. Diğer taraftan, dinî gerekçelerle esnafın ahlâki duygularla üretim yapmasını sağlamaya çalışmak, esnafın gitgide piyasa mantığından uzaklaşmasına "neden üretim yaptığının veya neden emek harcıyıp

bir şeyler ürettiğinin" rasyonel bir açıklamasını yapamamasına neden olmuştur. Öyle ki, esnaf, üretimini kendine kazanç sağlayacak bir vasıta olmaktan çok, "ilahî gayeye" ulaşmanın bir aracı olarak görmüştür. Sonuç itibariyle, sanayi devrimi öncesinde Osmanlı esnafının, Avrupa'daki gelişmelerin aksine, ne üretim tekniklerini geliştirerek üretim miktarını artırmak ne de yeni üretim kaynakları elde etmek gibi bir süreci başlatmadığı; bundan dolayı da sermaye birikim sürecini hızlandıramadığı görülmektedir. Ayrıca, piyasa şartlarına uygun davranamayan esnaf örgütleri, piyasaya güvenmeyen ve hep devlet kontrolü sayesinde *hesaplı* (hem ucuz hem de kaliteli) mal ve hizmet tüketebilme imkânına kavuşacağı sanan/uman bir *tüketici sınıfı* ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Ayrıca, Osmanlı'da "girişimci" olarak genelde "üretici ve yatırımcı" kastedilmektedir. Girişimciliğin diğer şekilleri, genellikle *madrabaz veya bezirgan* kelimeleriyle vasıflandırılarak hakir görülmüştür. Devlet, her alanda olduğu gibi iktisadî hayatta da otorite olduğu için, macera aramak için bile olsa girişimcilerin *risk* olarak *belirsizlikleri* giderebilmesine imkan vermemiştir. Ne yazık ki, *büyük devlet* olma arzusu ve ideali, Ülgener'in ifadesiyle *sinsi ve sığıntı* bir müteşebbis sınıfı doğurmuştur. *Sinsi*, çünkü, devletin piyasaya yönelik olumsuz politikalarından korunmanın olumlulardan ise istifade edebilmenin politik bir yolunu aramakta. *Sığıntı*, çünkü devlet, Ayşe Buğra'nın ifadesiyle, *ya işveren ya da tüketici* olarak, müteşebbisin arz veya talep sorununu çözme yoluna gitmektedir. Sonuç itibariyle, Tanzimat'la birlikte "nefes almaya ve özgürleşmeye" başlayan (Müslüman veya gayrimüslim) Osmanlı müteşebbisleri, kapitalistleşme sürecinin kuluçka dönemini bile yaşayamadan, "Gayri-Türk" unsur endişesiyle, kısa sürede, iktisadî ve siyasi hayatı *kısırlaştırılan "Türkleştirme"* politikasıyla yok olmaya başlamıştır. Temel felsefesi "tedbir-i devlet" olan Osmanlı idaresi, devleti ve bürokratin varlığını ve üstünlüğünü, her zaman için "piyasa aktörlerine" tercih etmiştir. Nitekim, 1910'lu yıllardan sonra, İttihat ve Terakkinin etkili olmaya başladığı dönemle birlikte, azınlıklara karşı tavır alınması ve milliyetçilik fikriyatının devletçiliğe dönüşmesi söz konusu olmuştur. Bu gelişmeler ise Osmanlı iktisadî yapısının kendi içine kapanmaya başlamasına, Gayri-Türk ve gayrimüslim unsurların ülkeden uzaklaştırılmasına, en genel ifadesiyle iktisadî hayatın "Türkleştirilmesine" yol açmıştır. Bu gelişmeler, bir kez daha, iktisadî meselelerin "teknik düzenlemelerle" değil, ancak zihniyet değişikliğiyle anlaşılmasının mümkün olabileceğini ortaya koymaktadır.

Osmanlı'nın son döneminde, özellikle İkinci Meşrutiyet (1908) birlikte, yaklaşık otuz yıl süren baskı ve zorlama (istibdat) devri sona

ermiş; artık bir hanedan veya saray idaresinden çok, hükümet ve meclisli bir hayat söz konusu olmuştur. Bu devrin sona ermesiyle birlikte, Osmanlı idaresinde *İttihat ve Terakki Fırkası* söz sahibi olmaya başlamıştır. İttihat ve Terakki döneminde²⁷, tekrar *yerli burjuvazinin* oluşturulabilmesi amaçlanmıştır. Nitekim yaklaşık otuz yıl süren "istibdat" dönemini değerlendiren İttihat ve Terakki çevreleri, bu yıllarda Abdülhamit iktidarının halkta girişimcilik diye bir şey bırakmadığını, yöneticilerin sermayeyi gözeteceklerine, kişilerin mal varlığına göz diktiklerini ileri sürmüşlerdi (Toprak 1982:40). İttihat ve Terakki, kuruluşundan (1889) 1908'e kadar, Osmanlı'da; "vatandaş" anlayışının devlet tarafından kabul edilmesini, Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan "memurin" zihniyetinin halkta meydana getirdiği "atalet" hissini ortadan kaldırılmasını ve azınlık mensuplarıyla Müslüman-Türk arasındaki gelir farklılığının giderilmesini amaçlamaktaydı. Bu kuruluş, devletin iktisadî hayatta var olması konusunda ısrar etmemekle birlikte; müteşebbis sınıfının millileştirilmesini devletin en aslî vazifesi olarak görmekteydi. Bundan dolayı İttihat ve Terakki, iktisadi tercih olarak özü itibariyle "milli"liği temsil etmektedir. Nitekim Balkan Harbi ile (1912) birlikte bu anlayış, "Türkçülük"²⁸ adıyla tam bir devlet politikası olmuştur.

İttihat ve Terakki, bu dönemle birlikte Türk milliyetçiliği fikrini benimseyerek azınlık mensuplarının zenginleşmelerinin sebebini; Müslümanları fakirleştirmelerine veya devlet kaynaklarını kullanmalarına bağlamaktaydı. Bu nedenle, Müslüman-Türk esnafın, kamu politikaları vasıtasıyla desteklenmesi ve yabancı girişimcilere karşı korunması gerektiği,

²⁷ İttihat ve Terakki dönemi, iki farklı zihniyetin bir arada barındığı ve yönetsel farklılıktan dolayı ayrıştıkları, bu yüzden de farklı iki zihniyetin temayüz ettiği bir dönemdir. Şerif Mar-din'in ifadesiyle (2000:22), Yeni Osmanlılar veya batıdaki ifadesiyle Jön Türkler, "... Hiçbir derin teori, özgün bir siyasal formül veya zihinleri devamlı olarak uğraştırmış bir ideoloji ortaya koymamıştır." Diğer bir ifadeyle, batıdaki gelişmeleri yakalamaya ve batıdaki sosyo-ekonomik refahın Osmanlı'da da yaşanması için, batıdaki iktisadî ve sosyal refahın temellerine inmeden veya bir ideolojik tercih yapmadan, taklitçilik ile modernleşmeye çalışılan bir dönem söz konusudur. Ancak, daha önce de ifade edildiği gibi, II. Abdülhamid döneminde yapılanların, bu dönem üzerindeki etkisi bir hayli baskındır. Yani ilk başlarda sadece "istibdat" yönetimine karşı hak ve özgürlük mücadelesi yolunda yapılan çalışmalar, bilerek veya bilmeyerek, bir "milletin" üstünlüğü karşısında, diğer unsurların göz ardı edildiği bir zihniyeti ortaya çıkarmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Aydın 2001:117-128).

²⁸ O dönemde Osmanlı'nın içinde bulunduğu sıkıntıdan kurtulması için birçok öneri ve fikir tartışılmaktaydı. Bu tartışmaların temelinde Yusuf Akçura'nın 1904 yılında yayınladığı "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı makalesi yer almaktaydı. Akçura, Osmanlı'nın sıkıntılarının son bulabilmesi için, üç yolun -İslamcılık, Osmanlılık ve Türkçülük- bulunduğunu; ancak bunlar içerisinde en rasyonel ve hiç denenmemiş olanının *Türkçülük* olduğunu ifade etmekteydi. Nitekim Akçura'nın bu önerisi, yoğun tartışmalar sonucunda bir devlet politikası haline gelmiştir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Çakmak ve Yücel (2002).

İttihat ve Terakki'nin en önemli iktisat politikası olmuştur (Toprak 1995:4-5). İktisadî hayatın her alanından azınlık mensuplarının çıkarılması ve Müslüman-Türk girişimcinin desteklenmesi için İttihat ve Terakki, hem halkı hem de sivil toplum örgütlerini (gazete, dergi, esnaf cemiyetleri vs.) yönlendirmekteydi. Nitekim, 1908 ve 1913-1915 *Müslüman Boykotajlar*²⁹ ile, piyasada faaliyette bulunan azınlık mensubu veya yabancı girişimcilerin mal ve hizmetlerinin tüketilmemesi ve ihtiyaç duyulan mallar için Müslüman-Türk girişimcilerin tercih edilmesi gerektiği vurgulanmakta; gazeteler ve dergiler, Müslüman-Türk girişimcilerin listesini ve adreslerini dağıtarak halkı yönlendirmekteydi. Halk tarafından verilen bu tepkilerden sonra devlet, yaptığı hukuksal düzenlemeler ve izleyen uygulamalarla meseleyi bir devlet politikası haline dönüştürmüştür. Öyle ki; 1910 yılında esnaf cemiyetleri yeniden canlandırılmış, 1914'de Müslüman ticaret odaları kurulmaya başlanmış ve yabancı şirketler Osmanlı mevzuatına tabi kılınmıştır. Türkçe, ticari işlemlerde zorunlu dil olmuş; sokaklara Fransızca, İngilizce ve daha sonra da Almanca tabela asılması yasaklanmıştır. Bu gelişmelerle birlikte, 1914 yılındaki I. Dünya Savaşı'nın da etkisiyle *Türkçülük*, İttihat ve Terakkinin resmî iktisat politikası olmuştur. Aynı yıl, Tanzimat sonrasında yabancılara tanınan haklardan olan kapitülasyonlar, tek taraflı olarak kaldırılıp Duyun-u Umumiye'nin faaliyetleri askıya alınmış ve yabancı sermaye denetim altına alınarak millileştirmeler yapılmaya başlanmıştır. 1914 yılından sonra Müslüman müteşebbislerin özendirilmesi ve korunması için önlemler alınmış ve teşvikler uygulanarak millî şirketler ve kooperatifler kurulmuştur. Çoğu zaman İttihat ve Terakki teşkilatının üyeleri ile bu yeni şirketlerin ortakları aynı kişiler olmuştur (Keyder 2000:91). 1917 yılında kurulan *Men-i İhtikâr Kurumu* (Spekülasyonları Engelleme Kurumu), yabancılara faaliyetlerini daha yakın bir takibe almıştır (Toprak 1995b:88-130)³⁰. Men-i İhtikâr Kurumu, yabancı sermayeyi baskı altına alarak, yerli Türk sermayesine "kaynak transferi" yapılmasına yardımcı

²⁹ 1908 Boykotajı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz (1978:163-181) ve 1913-1915 Boykotajı konusunda ise bkz. Toprak (1995b:110).

³⁰ Osmanlının son döneminde yabancı şirketlerin, yatırım yapmak için birçok teklifi olmuştur. Mesela 1900'lü yılların başında *Ford Motor'un* kurucusu Henry Ford, dönemin Padişahu II. Abdülhamit'e "Bütün yolları yaptırırım, bize kolaylık gösterin" ricasında bulunur. Ancak II. Abdülhamit, montaj için gelen parçalardan alınan gümrük vergisini iki katına çıkarır. Bunun üzerine de Henry Ford Türkiye'deki ilk montaj fabrikasını sökerek, Mısır'a götürür (16 Şubat 2002 Sabah Gazetesi, Ekonomi-Finans Bölümü). Benzer bir durum *Şark-ı Avusturya Grubu'nun* 1917 yılında sunduğu teklifte görülmektedir. Grup, İstanbul boğazına bir asmalı köprü (iki katlı New York Brooklyn köprüsü gibi) ve *Yenikapı'ya* bir liman yapalım diye, Osmanlı idaresine teklif götürmüştür. Ancak bu teklif de dikkate alınmamıştır (Toprak 1995a:76).

olmuştur (Buğra 1995:73). İttihatçılar tarafından II. Abdülhamit dönemi- nin "kapıkulu" geleneği eleştirilmiş ve ona karşılık *Müslüman-Türk'ün girişimci bireyciliği* savunulmuştur. Amaç, ekonomik refahı artırmak; araç ise yerli burjuvazi olmuştur. Bu millî iktisat döneminde, Müslüman-Türk unsurun maddî üretime katılması devlet politikasının en önemli hedefi olmuştur. Bu anlayışa göre, Osmanlı devleti için tek çözüm yolu; Müslüman-Türk unsurun girişimci olması, yani ticaret, bankacılık ve sanayi ile uğraşmasıdır (Toprak 1995a:19). Diğer bir ifadeyle devlet-piyasa ilişkisi, devletin yönlendirmesi ve öngördüğü hedefler doğrultusunda yürütülmesi temel "iktisat politikası" halini almıştır. İmparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecindeki "devlet-piyasa" ilişkileri biraz bocalama biraz da yaparak öğrenme üzerine dayalı modernleşme süreciyle, devlet eliyle "ehlileştirilmeye" çalışılan bir "piyasa zihniyetini ve uygulamasını" Cumhuriyet dönemine miras bırakmıştır.

4. Sonuç

Buraya kadar ifade edilenlerden de anlaşılacağı gibi, Tanzimat sonrasında uluslar arası iktisadî yapıyla uyuşmak için atılabilecek her türlü adımın önü, "millilik" endişesiyle kesilmeye başlanmıştır³¹. İktisadî meseleleri, iktisat mantığıyla uyuşmayan, millilik endişesi gibi, enstrümanlarla çözmeye kalkışmak beklenilmeyen sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Pamuk'a göre (1978:131); "1780-1830 arasındaki yarım yüzyıllık sürede yıllık ortalama büyüme hızı %1.5'ü aşmayan Osmanlı-Avrupa ticareti, 1830-1853 ve 1856-1876 dönemlerinin her birinde, hem cari hem de sabit fiyatlarla yılda %5'in üzerinde bir hızla büyümüştür. Her ne kadar Osmanlı-İngiliz ticaretindeki hızlı büyüme 1820'lerde başladıysa da bunda Osmanlı İmparatorluğunun Batı ile imzaladığı serbest ticaret antlaşmalar-

³¹ Birinci Dünya savaşından sonra ortaya çıkan "milli iktisat" veya "korumacılık" anlayışı, sadece Osmanlı İmparatorluğu için söz konusu değildir. Bu politika hemen hemen dünyadaki tüm imparatorlukların hazin çöküşüne ve yeni bir *millî devlet-millî iktisat* anlayışının doğmasına sebep olmuştur. Meselâ, Japonya, Rusya, Avusturya-Macaristan ve Habsburg İmparatorlukları gibi. Osmanlı'nın son döneminde diğer ülkelerle olan etkileşimi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Kent (1999). Japonya, 1912 yılında Meiji idaresine, Rusya 1917 yılında Çarlık sistemine son vererek daha içe kapanık (Merkantalizmin değişik bir versiyonu) bir iktisat politikası izlemiştir. Hatta Rusya, Çarlık döneminde ticarî hayatta, tıpkı Osmanlı'daki azınlık mensupları gibi, etkin olan ve önemli rol oynayan Tatar-Türklerini baskı ve zorlamayla sınır dışı etmiştir. Bunlardan önemli bir kısmı Osmanlı'ya sığınmıştır. İlginç olanı, bu ailelerden biri de Yusuf Akçura'nın, Rusya'nın en önemli tekstil fabrikalarına sahip olan ailesidir. Akçura, Rusya'dayken azınlık durumunda olan ve ezilen Tatar-Türklerinin haklarını savunmak için çok mücadele etmiştir. Ancak Rusya'dayken, ezilen milletin haklarını arayan Akçura, Osmanlı'da bir milletin üstünlüğünü ispatlamak için "ezen ve üstün" olmaya çalışan bir millet fikrini benimsemiştir.

nının rolü büyük olmuştur"³². Daha önce de ifade edildiği gibi, bu gelişmeye, Osmanlı'nın iktisadî örgütlenme tarzında meydana getirdiği değişiklikler önemli bir katkı sağlamıştır. Ancak azınlık mensuplarının, bu örgütlenme tarzında meydana gelen değişiklikleri daha iyi değerlendirebilme kabiliyetine sahip olmaları, kısa sürede zenginleşmelerine neden olmuştur. İttihat ve Terakki Fırkası, azınlık mensuplarının zenginleşmesinin Müslüman-Türklerin fakirleşmesine ve ticari hayattan soyutlanmasına sebep olduğu ve bunun düzeltilmesi için piyasa-dışı kurumların (kamu politikalarının) duruma müdahale etmesi gerektiği sonucuna varmıştır. Kamu müdahaleleriyle piyasadaki azınlık mensuplarının nüfusunu, etkinliğini ve zenginliğini sınırlandırmak mümkün olmuşsa da Müslüman-Türk'ten müteşekkil bir yerli burjuva sınıfı hayali, ne yazık ki, "devletçilik"le sonuçlanmıştır.

1914 yılında nüfusu 16.3 milyon olan Osmanlı İmparatorluğunun *etnik yapısı*: %80'i Müslüman, %11'i Rum ve %8'i de Ermeni ve diğer gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Azınlık mensuplarının nüfusunun az olmasına rağmen, 1912 yılında İmparatorluk içinde *ticari faaliyette* bulunan 18.000 kadar iş yerinin; %15'i Türklere, %49'u Rumlara, %23'ü Ermenilere ve %19'u Levantenler ve diğer gayrimüslim nüfusa aitti. Doktor, mühendis, muhasebeci gibi 5.300 kadar serbest meslek sahibinin %14'ü Türk, %44'ü Rum, %22'si Ermeni idi (Tezel 1994:98). İşte bu minvalde seyreden Osmanlı'nın son dönem iktisadî hayatı; kendi tüccarını, kendi doktorunu, kendi eczacısını, kısacası her türlü girişimsel faaliyeti yapabilecek kendi müteşebbisini ortaya çıkaracak bir iktisadî örgütlenme tarzı ihdas etmeye başlamıştır. Bu tür politikaların en fazla hissedildiği yerler ise azınlık mensuplarının önemli nüfusa sahip olduğu İstanbul, İzmir ve Trabzon'dur.

Osmanlı iktisadî zihniyetinde devletin bireyin üzerine abanması veya iktisadî alanda *bireyi etkisiz* bir hale getirmesi [tebaanın, devlet için mahluk olması anlayışı] ve buna karşılık batıdaki maddi gelişmelerin temelinde [maceracı] birey unsurunun yattığı, seyahatnameler yoluyla görülüyordu ya da sefaretlerde görev yapanlar [sefirler] dış dünyayla temas halinde olduklarından bunu görebiliyorlardı³³. Az sayıdaki Os-

³² "Serbest mübadele" anlayışının Osmanlı İmparatorluğu tarafından benimsenmesi, hem iktisadî refahı hem de girişimsel faaliyetleri olumlu etkilemiştir.

³³ Baki Asiltürk'ün *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa* adlı çalışmasında (2000:445-455) bu konuyla ilgili birçok örnek mevcuttur. Mesela Ömer Lütfi'nin Londra ile ilgili gözlemlerinde, İngiltere'deki günlük iş hayatının bir bölümü, "...herkes hastaya şûrbâ götürür gibi acele yürüyerek işlerine giderler idi." şeklinde tarif edilmektedir. Londra'daki ticari hareketlilik konusunda bir başka değerlendirme, Ömer Lütfi'den yaklaşık olarak on beş yıl sonra Ahmet İhsan

manlı entelektüeli ile elit bürokrat da bunu görebilmiştir. Tanzimat reformunun temelinde de, devlet ile birey ilişkileri yeniden düzenleyecek bir iktisadî örgütlenme arayışı söz konusudur. Başka bir ifadeyle, bireyi kuşatan, onu iktisaden hür kılmayan unsurların kırılmasının gerektiği anlaşılmıştır. Tanzimat bunu yapmak istiyordu." Yani, batıdaki iktisadî yapıya benzer bir iktisadî yapının ortaya çıkması için, batıdaki iktisadî yapıda var olup da Osmanlıda bulunmayan *iktisadî kurumlar inşa* edilmeye başlanmıştır³⁴. Ancak, 1840-1870 yılları arasında meydana gelen bu gelişmeler uzun soluklu olamamıştır. Çünkü Babıali'nin saraydan etkin olduğu bu dönemde, bir taraftan batıdaki zenginliği meydana getiren iktisadî kurumlar inşa edilmeye çalışılırken bir taraftan da devletin iktisadî hayata müdahil olması için "kamu girişimciliği" uygulamasına başlanmıştır. Yani, bu döneme kadar sadece iktisadî faktörleri kontrol etmekle yetinen devlet, artık bizzat bu varlıkları kullanma yoluna gitmiştir. Ayrıca, devlet bu girişimlerde bulunurken, Tanzimat'la birlikte yabancılarla tanıdığı iktisadî ve sosyal ayrıcalıklardan dolayı "gayrimüslimler (Yahudi, Ermeni, Rumlar) ve Levantenler (tatlı su Frenkleri)" Osmanlı iktisadî hayatında önemli rol oynamaya başlamıştır.

Osmanlı'dan günümüze Türk müteşebbis yapısı da, iktisadi örgütlenme tarzındaki "tercih" bakımından piyasa kurumlarıyla uyumlu bir özelliğe ulaşamamıştır. Hatta, devlet desteği olmadan, ileriye dönük projeksiyon bile yapılamamaktadır. Osmanlı devletinin, Fatih Sultan Mehmet dönemiyle birlikte merkezileşme eğilimi içerisine girdiği; bu merkezileşmenin hem sosyal hem de ekonomik yapıyı kapsayacak şekilde gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bu gelişmeler ortaya "devlet-i şahane"yi çıkarmışsa da ekonomik bakımdan sönük ve sürekli olarak dışa muhtaç bir müteşebbis sınıf yapısı da oluşturmuştur. Bu durumun farkında olan Osmanlı idaresi, sorunu kapitülasyonlar ve imtiyazlar yoluyla çözmeye çalışmıştır. Ancak, sanayi devrimiyle birlikte ortaya çıkan ekonomik manzara, Osmanlı'nın geleneksel yöntemlerinin sorunları çözemeyeceğini göstermiş ve köklü değişikliğin zorunlu olduğunu ortaya koymuştur. Nitekim, son yüzyılını modernleşme arayışlarıyla geçiren Osmanlı'nın temel amacı

---

tarafından şöyle ifade edilmektedir; "...nehirden alıyorlar, sokaktan alıyorlar, vapurdan alıyorlar, vapura, sokağa, arabaya, nehre veriyorlar; yahut şimendüfer [tren] vagonlarına tahmil [yüklemek] ediyorlar; orta yerde dehhaş [çok dehşetli] bir mübadele-i ticariyedir gidiyor; antrepolar sanki ev değil hepsi birer vapur, zira her pencerede vinç makinesi mevcuttur, kimi yerde alt kattan üst kata emtia ahz [alış veriş] ediyor."

³⁴ İlber Ortaylı (2001:24-25), Osmanlı modernleşmesini, batıya duyulan bir hayranlıktan çok, bir zorunluluk olarak nitelendirmektedir. Ayrıca, Osmanlı'nın kısa sürede batıyla aynı iktisadî ve sosyal seviyeye gelebilmek için batının sistemini top yekûn taklit etmeye başladığını da ifade etmektedir.

batıdaki ekonomik refahı yakalamak olmakla birlikte; "Devlet-i Ali Osmanî"nin otoritesine, yetkisine ve yapısına bir "halel" getirilmeden meseleyi çözüme isteği, modernleşmeyi bir türlü nihayet bulmayan ve etkili olmayan bir sürece dönüştürmüştür. Bu durum da, ister istemez, kamu politikalarının daha etkin bir şekilde piyasa üzerinde kullanılmasına yol açmıştır. Sürekli olarak denetim ve baskı aracı olarak kamu politikalarının [müsadere, narh, yed-i vahit gibi] uygulanması; piyasa oyuncularını da bu politikaları içselleştirme yoluna itmiştir. Kısacası, devlet-piyasa ilişkisi güvensizlik ve belirsizlik üzerine kurulmuştur.

Sonuç itibarıyla Osmanlı'nın son dönemdeki modernleşme adımları "piyasa ekonomisinin" temel kurumlarını oluşturmaya katkısı olmuştur. Ancak oluşturulan bu kurumsal yapı üzerinde istikrarlı, rekabetçi, yenilikçi ve uluslar arası ticarete yönelik faaliyette bulunan bir girişimci kitlesinin yetişmesi ne yazık ki söz konusu olmamıştır. Bunun nedeni de yukarıda belirtildiği gibi, İmparatorluk sürecinden ulus-devlet sürecine geçiş sürecinde bir milletin sergileyeceği siyasi endişeler (azınlıkların isyanı ve bölünme-parçalanma) olmuştur.

KAYNAKLAR

- AHMAD, Feroz (1999), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler** içinde, Ed. Marian Kent, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- AKALIN, Güneri (1996), "Türkiye'de Devletçilik Hareketi ve Sosyo-Ekonomik Maliyeti, **Liberal Düşünce Dergisi** Kış Sayısı, Ankara.
- AKALIN, Güneri (2002a), **Türkiye'de Ekonomi-Politik Kriz ve Piyasa Ekonomisine Geçiş**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- AKALIN, Güneri (2002b), **Türkiye'de Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci ve Ekonomik Kriz**, TİSK Yayınları, Ankara.
- AKER, Z. Elçin (1999), **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayileşme Sorunları ve Kapitülasyonlar**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- AKTAR, Ayhan (1998), "Şark Ticaret Yıllıkları'nda 'Sarı Sayfalar': İstanbul'da Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938", **Toplum ve Bilim** 76-Bahar.
- AKTAR, Ayhan (2001), **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ALKAN, Ö. Mehmet (2001), "Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine bir Deneme", **Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi I** içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ALTIPARMAK, Aytakin (1993), **Müteşebbis Kavramı ve Tanzimat'tan 1932'ye Türkiye'de Müteşebbis Sınıfının Gelişimi**, Erciyes Üniver-

- sitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- ASILTÜRK, Baki (2000), **Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa**, Kaknüs Yayıncılık, İstanbul.
- ASTHON, T. S (1964), **The Industrial Revolution 1760-1830**, Oxford University Press, New York.
- AVCIOĞLU, Doğan (1973), **Türkiye'nin Düzeni**, Cilt:I-II, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- AYDIN, Suavi (2001), "İki İttihat-Terakki: İki Zihniyet, İki Ayrı Siyaset", **Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi I** içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BAĞIŞ, A. İhsan (1983), **Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler: Kapitülasyonlar, Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)**, Turhan Kitapevi, Ankara.
- BARDAKÇI, Murat (1999), **Şahbaba**, Pan Yayıncılık, İstanbul.
- BARKAN, Ö. Lütfi (1980), **Türkiye'de Toprak Meselesi- Toplu Eserler**, İstanbul.
- BARKAN, Ö. Lütfi (1999), "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", **Tanzimat I** içinde, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- BRAUDEL, Fernand (1985), **Civilization and Capitalism 15th-18th centuries**, Vol II, The Wheels Of Commerce, Fontana Press, USA.
- BRAUDEL, Fernand (1996), **Medeniyet ve Kapitalizm**, Çev. Mustafa Özel, İz Yayıncılık, İstanbul.
- BUĞRA, Ayşe (1990), "İş Yaşamındaki Belirsizliğin Siyasal Kaynakları", **Toplum ve Bilim** 48/49-Kış Bahar.
- BUĞRA, Ayşe (1995a), **Devlet ve İşadamları**, Çev. Fikret Adaman, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BUĞRA, Ayşe (1995b), "Cumhuriyet Dönemi Girişimcilik Tarihi ve Yeni Demokrasi Hareketi", **Toplum ve Bilim** 66-Bahar.
- BULUT, Mehmet (1999) "XVI. Yüzyılın ilk Yarısında Hollandalı Tüccarların Osmanlı Bölgelerindeki Faaliyetleri", **Osmanlı Özel Sayısı** içinde, **Yeni Türkiye** Yayınları, Cilt:3, Ankara.
- CEZAR, Yavuz (1991), "19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma Çabalarından Örnekler", **Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi** Mart Sayısı, İstanbul.
- CLARK, Edward (1976), "Osmanlı'da Sanayi Devrimi", Çev. Yavuz Cezar, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, İstanbul.
- ÇAKMAK, Orhan (2009), "Adam Smith Fikriyatının Osmanlı'dan Günümüze Yayılma Kanalları ve Etkisi", **International Conference of Political Economy**, 1-4 October 2009, Kocaeli.

- ÇAKMAK, Orhan ve Atilla Yücel (2002), **Yusuf Akçura**, Alternatif Yayınları, Türk Düşünce Ufukları Serisi, Ankara.
- ÇAKIR, Coşkun (2001), **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yayınları, İstanbul.
- ÇİZAKÇA, Murat (1999), **İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi**, Çev. Şehnaz Layıkel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- DEANE, Phyllis (1994): **İlk Sanayi İnkılâbı**, Çev. Tefik Güran, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, II. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ELDEM, Edhem (2000), **Osmanlı Bankası Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- FAROQHI, Suraiya (1998), **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- FAROQHI, Suraiya (2000), **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- FERMAN, Cumhur (1951), **Türkiye'de Sanayi Kredisi**, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yayınlarından No:1, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul.
- GİRAY, Adil (1987), **Kamu Girişimciliği ve Türk Kamu Girişimleri**, Gazi Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü Ders Notları, Ankara.
- GÖÇEK, Fatma (1999), **Türk Burjuvazisinin Yapısal Dönüşümü**,
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip (1964), "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Kulliyatında Kanuni Süleyman Devri Belgeleri", **Türk Tarih Kurumu Belgeler** (1), Ankara.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip (1967), "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri", **Belleten Dergisi** Cilt:XXXI, Sayı:121-124, Ankara.
- GÜRAN, Cahit (2000): **Kamusal Müdahaleler ve Ekonomik Performans**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- GÜRAN, Tefik (1997), **İktisat Tarihi**, Acar Matbaacılık, İstanbul.
- HEPER, Metin (1974), **Bürokratik Yönetim Geleneği –Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi, Yayın No:23, Ankara.
- HEYD, W (2000), **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Çev. Enver Ziya Karal, Ankara.
- ISSAWI, Charles (1980), **The Ecomic History of Turkey 1800-1914**, The University of Chicago Press, USA.
- İNALCIK, Halil (1994a), "Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Tiplemesi", **Toplum ve Ekonomi Dergisi**, Sayı:7.
- İNALCIK, Halil (1994b), "İstanbul'un İncisi: Bedesten", **İktisat ve Din** içinde, Haz. Mustafa Özel, İz Yayıncılık, İstanbul.

- İNALCIK, Halil (1996), **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları İncelemeler**, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (1998), "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** içinde, Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (2000), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, Çev. Halil Berktaş, Cilt:1, Eren Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (2001), "Osmanlı Para ve Ekonomik Tarihine Toplu Bir Bakış", **Doğu-Batı Dergisi**, Sayı:17, Ankara
- İNAN, İ. Huricihan (1987), "Köylüler, Ticarileşme Hareketi ve Devlet Gücünün Meşrulaşması", **Toplum ve Bilim**, Ankara.
- İNAN, İ. Huri (1993), "Mukayeseli Tarih Yazımı İçin Bir Öneri: Hukuk, Mülkiyet ve Meşruiyet", **Toplum ve Bilim Yaz/Güz**.
- İSLAMOĞLU, Huri ve Ç. Keyder (1977), "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı", **Toplum ve Bilim-Bahar**.
- İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ (1968), IX. Cilt, Koçu Yayınları, İstanbul.
- KAFADAR, Cemal (1986), "A Death in Venice: Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima", **Journal of Turkish Studies**, Halil İnalcık'ın 70. Doğum günü Özel Sayısı.
- KASABA, Reşat (1990), "A. Güner Sayar, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması", Book-Review, **New Perspectives on Turkey**, No:4.
- KAZGAN, Haydar (1991), **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme**, TÖBANK Yayınları, İstanbul.
- KEYDER, Çağlar (2000), **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KÜÇÜKKALAY, A. Mesud (1997), "Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçları", **Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF. Dergisi**, Sayı;Güz-2.
- KÜÇÜKKALAY, A. Mesud (2001), **Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler – Avrupa ve Osmanlı Devleti-**, Çizgi Kitabevi Yayınları 31, Konya.
- KÜTÜKOĞLU, S. Mübahat (1974), **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri 1580-1838**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- KÜTÜKOĞLU, S. Mübahat (1983), **Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- LEWIS, Bernand (2000), **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- MARDİN, Şerif (1962), **Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi 1838-1918**, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara.
- MARDİN, Şerif (1990), **Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler I**, İletişim Yayınları, İstanbul.

- MARDİN, Şerif (2000), **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (2002), **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MCNEIL, William (2001), "Dünya Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu, **Osmanlı ve Dünya** içinde, Haz. Kemal Karpat, *Ufuk Kitapları*, İstanbul.
- MEHMED CAVİD BEY (2001), **İktisat İlmi**, Çev. Sema-Orhan Çakmak, *Liberte Yayınları*, Ankara.
- NEBİOĞLU, Osman (1986), **Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar**, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2001), **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, Ankara.
- OYAL, Erkan (1981), **Karma Girişimlerde Kamu Katılımları ve Türkiye'deki Uygulama**, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Yayınları, No:193, Sevinç Matbaası, Ankara.
- ÖKTE, Faik (1951), **Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul.
- ÖZKAYA, Yücel (1978), "XVIII: Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", **Bellekten Dergisi**, Cilt:XLII, Sayı:165-168, Ankara.
- ÖZTÜRK, Mustafa (1991), "Osmanlı Döneminde Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili", **Bellekten Dergisi**, Cilt:LV, sayı:212-214, Ankara.
- QUATAERT, Donald (1999), **Sanayi Devrimi Osmanlı İmalat Sektörü**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- PAMUK, Şevket (1983), "Osmanlı Zanaatlerinin Yıkılışı: Pamuklu Tekstil Örneği, 1820-1913", **Toplum ve Bilim** 23-Güz.
- PAMUK, Şevket (1987), **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- PAMUK, Şevket (1999-2000), "Osmanlı ekonomisinde Devlet Müdahaleciliğine Yeniden Bakış", **Toplum ve Bilim** 83-Kış.
- SAĞLAM, Serdar (1994), **Türkiye'de Özel Teşebbüs Yaratma Düşüncesi ve Özel Teşebbüsün Gelişmesi 1839-1960**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1978), "16. Yüzyıl Sonu Osmanlı Tacirleri Vergi Adaleti- Ali'nin Nasihatü's-salatin'den", **Toplum ve Bilim** Yaz-Güz.
- SAKA, Remzi ve Hamit Tahsin (1929), **Sermayenin Şirketlerdeki Hareketi**, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul.
- SARÇ, Ö. Celal (1999), "Tanzimat ve Sanayimiz", **Tanzimat I** içinde, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- SAYAR, Ahmed Güner (1998), **Sabri F. Ülgener: Bir İktisatçının Entelektüel Portresi**, Eren Yayıncılık, İstanbul.

- SAYAR, Ahmed Güner (2002), "Ahmed Güner Sayar İle İktisat Üzerine Söyleşi", İktisat Sohbetleri, Röp. Fuat Oğuz-Orhan Çakmak, **Piyasa Dergisi** Bahar-2.
- SOLAK, Fahri (1994), "Esnaf Şehri İstanbul", **İktisat ve Din** içinde, Haz. Mustafa Özel, İz Yayıncılık, İstanbul.
- SORAL, Erdoğan (1974), **Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları Sayı:11, Ankara.
- SUVLA, R. Şükrü (1999), "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", **Tanzimat I** içinde, Milli eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- ŞAYLAN, Gencay (1974), **Türkiye'de Kapitalizm Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji**, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları/2310, Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri Dizisi/1247, Neyir Matbaası, Ankara.
- TABAKOĞLU, Ahmet (1985), **Gerilemeye Giderken Osmanlı Maliyesi**, Dergah Yayınları, Tarih Dizisi, İstanbul.
- TABAKOĞLU, Ahmet (2000), **Türk İktisat Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul.
- TENGİRŞENK, Y. Kemal (1999), "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", **Tanzimat I** içinde, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- TEZEL, Y. Sezai (1994), **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, III. Baskı, İstanbul.
- THORNBURG, W. Max (1950), **Türkiye'nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi**, Tercüme Nail Artuner.
- TOPRAK, Zafer (1982), **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**, Yurt Yayınları, Ankara.
- TOPRAK, Zafer (1995a), **Milli İktisat ve Milli Burjuvazi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- TOPRAK, Zafer (1995b), **İttihat Terakki ve Devletçilik**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- TOYNBEE, Arnold (2001), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Tarihindeki Yeri, **Osmanlı ve Dünya** içinde, Haz. Kemal Karpat, **Ufuk Kitapları**, İstanbul.
- TURAN, Şerafettin (1968), "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi", **Belleten Dergisi**-32, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- ÜLGENER, Sabri F. (1981), **İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası**, Der Yayınları, İstanbul.
- VELDET, Hıfzı (1999), "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", **Tanzimat I** içinde, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- YALÇIN, Aydın (1979), **Türkiye İktisat Tarihi – Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme Süreci**, Ayyıldız Matbaası, Ankara.

YALÇIN, Aydın (1991), **İktisadi Doktrinler ve Sistemler Tarihi**, Aydoğdu Ofset, Ankara.

YAVUZ, Erdal (1978), "1908 Boykotu", **ODTÜ Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı**, Ankara.

YILDIRIM, Onur (2000), "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm 1650-1826", **Toplu ve Bilim 83/Kış**.

YÜCEL, Yaşar (1974), "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (adem-i merkeziyete) Dair Genel Gözlemler", **Belleten Dergisi**, Cilt:XXXVIII, Sayı:149-152, Ankara.